

УДК 37.013.42

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ЗАСУДЖЕНИМИ

Караман Олена Леонідівна

м.Луганськ

У статті розкриваються правові засади соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими на основі аналізу юридичної літератури в чотирьох напрямках: реформування пенітенціарної політики України щодо неповнолітніх, визначення соціально-правового статусу неповнолітнього як особливого суб'єкту відповідальності за чинним законодавством України, вивчення правових аспектів діяльності установ кримінально-виконавчої системи з неповнолітніми засудженими, розробка юридичних основ ресоціалізації неповнолітніх засуджених.

Ключові слова: соціально-педагогічна робота, пенітенціарна політика, соціально-правовий статус, неповнолітній засуджений, ресоціалізація.

Системна організація соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України вимагає від експериментаторів та учасників цього процесу міждисциплінарного підходу, що передбачає використання здобутків суміжних наук – філософії, соціології, права, психології, педагогіки – для розробки та розвитку власної теорії і практики.

Ураховуючи пріоритетність зв'язку соціальної педагогіки та права у руслі проблеми нашого дослідження, доцільно, на наш погляд, починати її аналіз з розгляду юридичних досліджень.

Даний блок наукової літератури представлений науковими

працями з теорії та історії держави і права, кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінального процесу та криміналістики, теорії управління та в контексті соціально-педагогічного дослідження умовно може бути класифікований за висвітленням таких проблем: 1) реформування пенітенціарної політики України, у тому числі стосовно неповнолітніх (О. Беца, Н. Калашник, Р. Калюжний, В. Львовчкін, Г. Радов, О. Романенко, В. Россіхін, І. Сергєєв, В. Синьов, А. Червеняк, М. Яцишин та ін.); 2) визначення соціально-правового статусу неповнолітнього як особливого суб'єкту відповідальності за чинним законодавством України (С. Алексєєва, Є. Беланова, Н. Гранат, Т. Гончар, К. Ігошев, С. Кушнар'єв, Є. Лукашова, В. Нерсесянець, В. Стаднік, І. Фарбер та ін.); 3) вивчення правових аспектів діяльності установ кримінально-виконавчої системи з неповнолітніми засудженими (А. Галай, Н. Демиденко, Л. Зуб, Т. Кравчук, Б. Лазаренко, В. Середницький та ін.); 4) розробка юридичних основ ресоціалізації неповнолітніх засуджених (Л. Багрій-Шахматов, Л. Волошина, О. Джужа, Ш. Іногамов, В. Львовчкін, О. Осауленко, М. Панасюк, В. Петков, О. Пташинський, Г. Радов, М. Стручков, В. Сулицький, В. Трубников, І. Шмаров, О. Яровий та ін.).

Тож метою статті стало розкриття правових засад соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими на основі аналізу сучасних юридичних досліджень.

Починаючи аналіз юридичних праць з досліджуваної нами проблеми соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України, нас зацікавило питання: як у сучасних вітчизняних дослідженнях ця проблема представлена на державному та міжнародному рівнях, тобто яке уявлення щодо розвитку пенітенціарної теорії і практики в Україні, у тому числі стосовно неповнолітніх засуджених, може скластися у будь-якої зацікавленої людини під час опрацювання наукової літератури? Тому першими під розгляд потрапили праці сучасних правознавців у галузі *пенітенціарної політики України*.

Як зазначають науковці, упродовж багатьох років пенітенціарна система України була повністю закритою для державного і громадського контролю, що не давало ані владним структурам, ані суспільству уявлення про характер її діяльності та серйозні порушення прав наших співгромадян, які з різних причин відбували покарання в закритих установах. Першим кроком реформування кримінально-виконавчої системи України став 1996 рік, коли після прийняття у 1995 році України в Раду Європи європейськими експертами було проведено вивчення чинного законодавства України та його практичного застосування у 22 установах виконання покарань. За наслідками цього візиту в січні 1997 року Радою Європи була обнародована доповідь „Оцінка тюремної системи України” з конкретними рекомендаціями щодо подальшого реформування системи виконання покарань. Одними з перших, хто почав висвітлювати питання реформування пенітенціарної політики в Україні на сторінках наукових видань, були О. Беца, Н. Калашник, Р. Калюжний, В. Львовичкін, Г. Радов, О. Романенко, В. Россіхін, І. Сергеев, В. Синьов, А. Червеняк, М. Яцишин та інші. Першочерговою проблемою стало визначення самого поняття пенітенціарної політики. Після довготривалих обговорювань учені (Р. Калюжний, О. Пташинський, Г. Радов, І. Сергеев, М. Яцишин та ін.) усе ж таки досягають майже одностайної думки та виводять поняття пенітенціарної (кримінально-виконавчої) політики з найбільш узагальненого відносно до нього поняття – кримінальна політика, яка має три складники: кримінально-правова, кримінально-процесуальна та кримінально-виконавча політики. При цьому *кримінально-правова політика* – це напрям діяльності законодавчих і правозастосовчих органів зі створення кримінального законодавства, криміналізації та декриміналізації, пеналізації і депеналізації, диференціації кримінальної відповідальності. *Кримінально-процесуальна політика* – напрям діяльності правотворчих і правозастосовчих органів зі створення й застосування форм реалізації кримінального закону на всіх етапах його дії. *Кримінально-виконавча (пенітенціарна) політика* – це напрям діяльності державних і громадських органів у галузі виконання кримінальних покарань [2; 7; 8].

Основою здійснення сучасної пенітенціарної політики України учені вважають *принципи* суверенітету, наукової обґрунтованості і незалежності від ідеологічних установок і рішень політичних партій і течій; пріоритету загальноновизнаних людських цінностей, життя і здоров'я людини; примату прав людини над державними і суспільними інтересами; відповідальності держави перед громадянином і суспільством за результати своєї діяльності; розподілу компетенції між суб'єктами пенітенціарної політики, який виключав би можливість монопольного прийняття доленосних для пенітенціарної системи рішень будь-якою окремою посадовою особою або окремою гілкою влади; політичного й економічного плюралізму; системного охоплення всього комплексу взаємопов'язаних проблем пенітенціарної діяльності; інтеграції з іншими галузями соціальної політики держави; максимального використання інститутів соціалізації, які є в розпорядженні держави і суспільства; відповідності нормам права, поваги до загальноновизнаних принципів міжнародного права; гуманізму і милосердя; справедливості і моральності; гласності; демократичного державно-суспільного характеру управління пенітенціарною діяльністю виконавцями [8].

Треба зазначити, що всі, без винятку, дослідники приходять до висновку, що процес реформування пенітенціарної політики повинен обов'язково відбуватися за участю інститутів громадянського суспільства, оскільки це запобігає можливості її відчуження від суспільних інтересів і потреб, дозволяє запобігати зловживан-

ням з боку бюрократичного апарату, робить цей процес відкритим для суспільства. Так, О. Романенко навіть пропонує етапи формування пенітенціарної політики держави за участю громадян та інститутів громадянського суспільства [9].

Крім наукових статей в Україні з'являються монографії, підручники, посібники, дисертаційні дослідження, присвячені пенітенціарній системі та пенітенціарній політиці України. Окремі дисертаційні дослідження присвячені кримінально-виконавчій політиці України стосовно неповнолітніх: Ю. Абросімова „Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні”, Т. Гончар „Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України”, І. Парфанович „Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми” та ін. У перерахованих працях визначається структура та функції всіх суб'єктів і об'єктів пенітенціарної системи України, яка є засобом здійснення пенітенціарної політики на державному, регіональному та місцевому рівнях [1; 3; 6].

Пенітенціарна політика України стосовно неповнолітніх засуджених здійснюється в межах загальної політики і також розглядається науковцями у взаємозв'язку трьох складників: кримінально-правова (законодавство стосовно неповнолітніх), кримінально-процесуальна (судочинство у справах неповнолітніх) та кримінально-виконавча (система покарань неповнолітніх) політики.

Щодо першого напрямку, то Т. Гончар, Н. Мирошниченко, І. Парфанович, досліджуючи чинне законодавство України щодо кримінального покарання неповнолітніх, зазначають, що система покарань для неповнолітніх має певні особливості. Із дванадцяти видів покарань, передбачених у ст. 51 Кримінального кодексу, до неповнолітніх можуть бути застосовані лише такі: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі. Дослідники роблять висновок про те, що порівняно з попереднім чинним законодавством України передбачено більш м'яке і гуманне покарання для неповнолітніх осіб, які вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості вперше, і стало суворішим для тих, хто вчинив особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням волі людини. Авторами доведено, що застосування такого виду покарання, як позбавлення волі, не може бути для неповнолітніх „звичайною мірою”, а повинно мати виключний характер, а його максимальний строк не повинен бути однаковим для повнолітніх і неповнолітніх злочинців; вказується на те, що при призначенні покарання неповнолітнім суд повинен враховувати більш широке коло обставин, ніж тих, які передбачені у Кримінальному кодексі України; стверджується, що наявність у чинному Кримінальному кодексі самостійного розділу, який передбачає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, дозволить суду сконцентрувати більше уваги на питаннях диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, з урахуванням їх психофізичного розвитку та інших особливостей.

Велику увагу дослідники приділяють реформуванню судової системи для неповнолітніх (друга складова пенітенціарної політики стосовно неповнолітніх). З цього приводу заслуговують праці Є. Павлової, які присвячені питанням реформування судів для неповнолітніх, дослідженню сутності та змісту ювенальної юстиції та можливості й необхідності впровадження її в Україні.

Ювенальна юстиція – це система правосуддя стосовно неповнолітніх громадян до 18 років, центральним елементом якого є суд у справах неповнолітніх. Вона існує у світі понад 100 років. Піонером у цій справі є США, де у 1899 році було створено перший „дитячий суд” у Чикаго. Сьогодні існує кілька моделей ювенальної юстиції – англо-американська, континентальна, скандинавська.

Є. Павлова наголошує на тому, що крім звичних для нашої судової системи охоронно-каральних функцій, ювенальна юстиція повинна виконувати й *спеціальні функції*: реституційну, реабілітаційну, пацифікаційну (примирення). Ювенальна юстиція має бути своєрідним полем співпраці держави та інститутів громадянського суспільства з метою забезпечення кращого та безпечного майбутнього українських дітей [5].

Значним і переламним кроком у створенні ювенальної юстиції в Україні стало підписання Президентом України Указу № 597/2011 „Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо

неповнолітніх в Україні", яка й визначає основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. Реалізація цих напрямів має посилити відповідальність сім'ї, суспільства та держави за процес виховання і становлення дітей, забезпечити додержання прав і свобод дітей, які потрапили у конфлікт із законом, шляхом підвищення рівня їх правового та соціального захисту, зменшити рівень дитячої злочинності, дати дитині шанс повернутися до повноцінного життя в суспільстві.

Третій напрям реформування пенітенціарної політики стосовно неповнолітніх – зміна парадигми діяльності спеціальних виховних установ, у яких відбувають покарання неповнолітні злочинці. Так, авторським колективом у складі Л. Калашник, Н. Калашник, О. Ярчука була розроблена і представлена для затвердження *Концепція зміни парадигми діяльності спеціальних виховних установ Державної кримінально-виконавчої служби України*.

У Концепції зазначається, що сьогодні соціальна переорієнтація системи кримінальних покарань вимагає від Державної кримінально-виконавчої служби України нових кардинальних змін у системі роботи з неповнолітніми правопорушниками у місцях позбавлення волі. Для вирішення цих завдань автори пропонують створити принципово нову функціональну *Модель ювенального виправного центру Державної кримінально-виконавчої служби України* як автономної педагогічної одиниці під егіду Академії педагогічних наук України.

Наступний напрям юридичних досліджень стосується визначення *соціально-правового статусу неповнолітнього як особливої суб'єкту відповідальності за чинним законодавством України*.

Кандидатська дисертація Т. Гончар "Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України" є першим комплексним науковим юридичним дослідженням стосовно неповнолітніх злочинців, у якому на підставі аналізу загальної теорії держави і права, конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства України та зарубіжних країн, порівняльно-історичного аналізу нормативно-правових актів України, наукових досліджень з кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права України, педагогіки, психології, судової психіатрії неповнолітній розглядається як особливий суб'єкт кримінальної відповідальності. Автор обґрунтовує та пропонує власну диференціацію покарань неповнолітніх з урахуванням психофізіологічних особливостей, обумовлених віком неповнолітнього, відповідно до якої неповнолітній, що вчинив суспільно небезпечне злочинство, не завжди може визначатися суб'єктом злочину; суд при визначенні виду покарання повинен, перш за все, розглядати наявність підстав для застосування для неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; у роботі по-новому формульовано види примусових заходів виховного характеру. Крім того, дослідниця пропонує передбачити у чинному Кримінально-виконавчому кодексі України створення спеціальної виховної установи для обмежено осудних неповнолітніх з обов'язковою наявністю в ній педагогів-реабілітологів, педагогів, психологів, психіатрів.

Немаловажним для нашого соціально-педагогічного дослідження є розкриті автором з юридичної точки зору особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, характеристика системи покарань та особливості їх призначення для неповнолітніх, особливості відбування покарання та звільнення неповнолітніх від нього за чинним Кримінальним кодексом України [3].

Соціально-правовий статус неповнолітніх як суб'єктів пенітенціарного процесу досліджує також В. Стаднік. Головним завданням пенітенціарної системи для неповнолітніх дослідник вважає реалізацію пенітенціарного процесу, тобто забезпечення опіки, захисту (соціального і правового), освіти і професійної підготовки. Пенітенціарний процес, суб'єктом якого є дитина, засуджена до позбавлення волі, повинен привести до позитивних змін, пов'язаних із цілеспрямованим формуванням у засудженого самокерованої соціально-нормативної поведінки. Автор аналізує вік осудності неповнолітніх у різних пенітенціарних системах світу і приходиться до висновку, що не завжди вік може бути критерієм

призначення того чи іншого виду покарання. В основі визначення правового статусу неповнолітніх повинні лежати анатомо-фізіологічні, психолого-педагогічні, вікові та соціальні особливості неповнолітніх [10].

Отже, дослідження Т. Гончар, В. Стадніка стали підставою для розуміння нами юридичних основ організації індивідуальної та диференційованої соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях.

Правові аспекти діяльності установ кримінально-виконавчої системи (огляд та аналіз нормативно-правової бази, юридичне забезпечення виховної роботи), що належать до третього напрямку сучасних юридичних досліджень, представлені в методичному посібнику для роботи з дітьми, які тимчасово перебувають в спеціальних закладах (автори – Т. Кравчук, Б. Лазаренко, Л. Зуб, Н. Демиденко), посібнику під ред. О. Букалова "Кримінальні покарання в Україні: статистичний огляд", навчально-методичному посібнику "Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації" та ін.

Крім того, А. Галай, В. Середницький у своїх працях досліджують класифікацію персоналу та засуджених пенітенціарних установ відповідно до чинного законодавства, пропонують шляхи її вдосконалення, що також допоможе нам у плануванні соціально-педагогічної роботи для всіх суб'єктів пенітенціарного процесу.

Еле найбільшу увагу в сучасних юридичних дослідженнях пенітенціарного процесу привертає дослідження такого міждисциплінарного феномену, як "ресоціалізація". Це не випадково, оскільки проголошення України правовою, демократичною та соціальною державою змушує по-іншому дивитися і на процес виконання кримінальних покарань, і на мету цього процесу.

Процес ресоціалізації засуджених як кримінально-правова та кримінологічна проблема висвітлюється в працях таких учених, як М. Гернет, О. Жижиленко, Т. Кафаров, В. Кудрявцев, О. Яковлев (питання попередження рецидиву як складного соціального явища); О. Герцензон, О. Джуца, Г. Кочаров, Н. Кузнєцова, Е. Кузнєцова, В. Курляндський, Є. Моїсєєв, В. Танасевич, С. Степичев (дослідження обставин, умов, причин споння різних типів злочинів та шляхів їх попередження); Ю. Александровський, О. Глоточкін, В. Кудрявцев, Ф. Сундуров, І. Шмаров (кримінологічна оцінка психологічного відчуження та способу життя засуджених злочинців).

Проте найбільшій актуальності для нас набули ідеї, викладені в навчальному посібнику В. Наливайка "Ресоціалізація осіб, звільнених із місць позбавлення волі: теорія і практика", монографіях В. Прусса, Д. Ягунова "Пенітенціарна система України", Д. Ягунова "Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених", у яких розкриваються зміст та механізми ресоціалізації осіб у межах декількох етапів: адаптація до умов виконання кримінального покарання і перевиховання, підготовка засудженого до звільнення, звільнення і соціальна адаптація до умов життя на волі. Процес ресоціалізації вчені розглядають як напрям державної соціальної політики, спрямований на надання комплексу соціальних послуг засудженим, які відбули чи відбувають покарання, та особам, для яких ув'язнення обрано як запобіжний захід, з метою їх повернення до суспільства і включення як здорових і повноцінних його членів. Також дослідники розкривають управлінські та організаційно-правові основи ресоціалізації засуджених в Україні, що стало дуже корисним для розробки авторської системи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими.

У дисертаційному дослідженні С. Гречанюка "Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями" розкриваються управлінські та правові основи взаємодії кримінально-виконавчих установ України з державними органами та недержавними організаціями як основи досягнення мети виправлення та ресоціалізації засуджених, організаційні аспекти карально-виховного процесу в кримінально-виконавчих установах та роль державних і недержавних інституцій у його належному забезпеченні, що уявляє собою теоретичне підґрунтя для розробки нашої соціально-педагогічної системи виховної колонії для неповнолітніх [4].

Отже, розкриті нами правові засади соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими на основі аналізу сучасних

юридичних досліджень, що розкривають стан і проблеми сучасної пенітенціарної політики України, соціально-правовий статус неповнолітнього як особливого суб'єкту відповідальності за чинним законодавством України, правові аспекти діяльності установ кримінально-виконавчої системи з неповнолітніми засудженими, юридичні основи ресоціалізації неповнолітніх засуджених, дозволяють сформулювати об'єктивне уявлення про цілеспрямовану

і наполегливу діяльність учених та держави у справі докорінного реформування пенітенціарної системи на основі прогресивної пенітенціарної доктрини, з урахуванням передового міжнародного й вітчизняного досвіду та специфіки національної правосвідомості. Наступним кроком нашого дослідження буде з'ясування психологічних та педагогічних засад соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими як міждисциплінарного феномену.

Література та джерела

1. Абросімова Ю. А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / Ю. А. Абросімова. – К., 2007. – 20 с.
2. Бандурка О. М. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній / О. М. Бандурка, В. М. Трубников, А. О. Яровий. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003 – 260 с.
3. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гончар Тетяна Олександрівна. – О., 2004. – 211 с.
4. Гречанюк С. К. Взаємодія державної кримінально-виконавчої служби України з публічними інституціями : монографія / С. К. Гречанюк. – Ірпінь : Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2011. – 400 с.
5. Павлова Є. Що таке ювенальна юстиція? / Є. Павлова // Соціальний педагог. – 2008. – № 7 (19). – С. 13 – 16.
6. Парфанович І. І. Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Парфанович Іванна Іванівна. – Тернопіль, 2002. – 218 с.
7. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія / О. Б. Пташинський. – К. : Вид-во Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2004. – 204 с.
8. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея : думки на тему / Г. О. Радов. – К. : Леся, 1997. – 288 с.
9. Романенко О. В. До питання участі інститутів громадянського суспільства в формуванні пенітенціарної політики в Україні / О. В. Романенко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 11– 14.
10. Стаднік В. В. Соціально-правовий статус неповнолітніх як суб'єктів пенітенціарного процесу / В. В. Стаднік // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Бюлетень Київ. ін-ту внутр. справ. – 2001. – № 6. – С. 170 – 176.

В статті розкриваються правові основи соціально-педагогічної роботи з невершеннолетніми осужденими на основі аналізу юридическої літератури по чотырем направлениям: реформирование пенитенциарной политики Украины в отношении несовершеннолетних, определение социально-правового статуса несовершеннолетнего как субъекта ответственности по действующему законодательству Украины, изучение правовых аспектов деятельности учреждений уголовно-исполнительной системы с несовершеннолетними осужденными, разработка юридических основ ресоциализации несовершеннолетних осужденных.

Ключевые слова: социально-педагогическая работа, пенитенциарная политика, социально-правовой статус, несовершеннолетний осужденный, ресоциализация.

The article presents the legal basis of social and pedagogical work with juvenile convicts based on an analysis of legal literature in four areas: reform of the penitentiary policy of Ukraine juvenile convicts, the social and legal status of a minor as a special entity responsible for the laws of Ukraine, the study of the legal aspects of institutions the criminal executive system of juvenile convicts, the development of the legal basis resocialization of juvenile convicts.

Key words: social and pedagogical work, penitentiary policy, social and legal status, juvenile convicts, resocialization.